

Ondráčková, Jana

K potenciálnosti rytmického členění v češtině

In: *Teorie verše. II, Sborník druhé brněnské versologické konference, 18.-20. října 1966*. Palas, Karel (editor); Levý, Jiří (editor). Vyd. 1. Brno: Universita J.E. Purkyně, 1968, pp. 185-190

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/120165>

Access Date: 27. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

K POTENCIÁLNOSTI RYTMICKÉHO ČLENĚNÍ V ČEŠTINĚ

JANA ONDRÁČKOVÁ (Praha)

Príspevek je zaměřen na uplatnění jednoslabičných slov v rytmickém plánu výpovědi.¹ Uváděné výsledky vyplynuly z rozsáhlejšího výzkumu rytmické struktury české prózy, na kterém pracujeme řadu let ve fonetické laboratoři Ústavu pro jazyk český ČSAV v Praze.²

Je známo, že uživatelé daného jazyka mají značně silné povědomí rytmu tohoto jazyka. Pokud se analýza souvislého českého mluvního projevu z hlediska rytmického soustřeďuje na označování přízvučných slabik, nepůsobí testujícím osobám potíže. Daleko větší nejistota se projevuje při určování hranic mezi rytmickými jednotkami.³

Rozpaky nastávají při klasifikaci některých jednoslabičných slov — velkou měrou vzhledem k tradičním výkladům o jejich nepřizvučnosti v souvislosti s příslušností k určité gramatické kategorii. Při tom není rozhodující, zda jde o analýzu zvukového materiálu poslechem, tj. o zachycení konkrétní rytmické interpretace jedné osoby filtrem vlastní percepce na základě povědomí rytmu daného jazyka, nebo o analýzu psaného textu na základě vlastní zvukové interpretace a vlastního rytmického povědomí.⁴

Připouštíme-li určitou specifičnost jednoslabičných rytmických jednotek v tom smyslu, že neobsahují další slabiky, s nimiž by mohly kontrastovat co do stupně přízvučnosti, je třeba připomenout i specifičnost jednoslabičných slov.⁵ Je zají-

¹ Z poslední doby srov. např. F. Daneš, *Intonace a věta ve spisovné češtině*, Praha 1957; M. Romportl, *Zum Wesen der Intonation, Proceedings of the IVth International Congress of Phonetic Sciences*, Helsinky 1961, str. 749—752 (The Hague 1962), aj.

² J. Ondráčková, *O mluvním rytmu v češtině*, *Slovo a slovesnost* 15, 1954, str. 24—29, 145—157.

³ Podobné zkušenosti mají pravděpodobně i P. Janota, Z. Palková, M. Červenka, K. Sgallová aj. Rytmickou jednotkou zde rozumíme takt v jeho tradičním pojetí, tj. nejmenší samostatný rytmický úsek s jednou přízvučnou slabikou a různým počtem nepřizvučných slabik (např. podle B. Hály, pozn. 11). Tuto definici bude třeba doplnit vzhledem ke specifičnosti jednoslabičných rytmických jednotek. Také z prací Z. Palkové vyplývá podobný závěr.

⁴ Zajímavé výsledky poslechových testů na syntetickém materiálu uvádí P. Janota v práci *An experiment concerning the perception of stress by Czech listeners*, *Acta Universitatis Carolinae — Philologica* 6, *Phonetica Pragensia*, 1967, str. 45—68.

⁵ Jsme si vědomi jistého přesahu do jiné roviny; domníváme se však, že konfrontace slova (slov) a rytmické jednotky — tento vztah označujeme jako vnitřní strukturu rytmické jednotky — je velmi užitečná.

Specifičností jednoslabičných slov z hlediska rytmického se nemůže rozumět např. jejich výlučná nepřizvučnost nebo přízvučnost daná určitou gramatickou kategorií (např. tzv. stále pří-

mavé, jak se některé názory na přízvučnost v češtině udržují, i když např. již v r. 1931 upozornil V. Mathesius na nutnost určité korekce.⁶

Z našich dosavadních výsledků vyplývá, že jednoslabičné slovo v souvislé promluvě může být samostatnou rytmickou jednotkou (v tomto případě je přízvučné), dále může být součástí rytmické jednotky (na jejím začátku je přízvučné, uvnitř jednotky je nepřízvučné a na jejím konci je také nepřízvučné), nebo je taktovou předrážkou před rytmickou jednotkou. Dosavadní výsledky potvrzují v plném rozsahu Mathesiovy výklady o „potenciálnosti přízvučnosti“: „... je si třeba všimnout toho, že promluvový úsek od úseku druhého oddělován paušou být může, ale že k tomu oddělení dojít nemusí. To nutně vede k rozlišování mezi promluvoými úseky možnými a skutečnými, mezi úseky, jejichž samostatnost by bylo možno v dané promluvě za určitých podmínek realizovat, a úseky, jejichž samostatnost je v dané promluvě opravdu realizována.“⁷ Ve shodě s uvedeným citátem se při naší práci potvrdilo, že rytmické členění promluvy je do značné míry individuální, že jeho konkrétní realizace nemusí být jedinou možnou realizací, ale že může potenciálně existovat ještě jiná realizace, popř. i několik dalších rytmických realizací. To však není v rozporu se skutečností, že v promluvě můžeme vysledovat značné množství úseků, které jsou členěny několika osobami jednoznačně. Z toho soudíme, že individuální pojetí rytmizace se uskutečňuje v rámci rytmických možností daného jazyka jakožto jednoho z jeho rysů v rovině zvukové.

Sledovali jsme nejen uvedené individuální vyjádření rytmického členění promluvy, nýbrž také individuální percepci stejné zvukové realizace rytmické interpretace na základě poslechových testů. Vysvětlení zjištěných faktů však již silně zasahuje do oblasti psychologie, což je předmětem našich dalších výzkumů.

Podle našich zkušeností se lze domnívat, že při hodnocení zvukové realizace jinou osobou infiltuje pravděpodobně s nestejnou intenzitou vlastní povědomí rytmické struktury do percepcie daného akustického signálu. Lze předpokládat, že čím slabší je vlastní povědomí rytmické struktury jazyka, tím méně se bude obrážet v interpretaci auditivního vjemu poslechového testu. Vzhledem ke známému faktu, že různé stupně přízvučnosti jsou diferencovány v oblasti vnímání, lze jejich „objektivní měření“ těžko realizovat. Tímto problémem se u nás zabýval P. Janota při výzkumu dynamiky řeči.⁸

Z materiálů uvádíme několik dokladů na různou percepční interpretaci stejného akustického signálu:⁹

klonky nebo určité předložky), jak vyplynulo z analýzy konkrétních mluvních projevů (základní materiál obsahuje přes 50.000 rytmických jednotek).

Srov. J. Vachek, *Nová diskuse o starém problému samostatnosti slova*, Časopis pro moderní filologii 20, 1933, str. 109–111; J. Ondráčková, *Poznámka k přízvučnosti „stálých příklonek“ se a si v rytmickém plánu výpovědi*, Slovo a slovesnost 21, 1960, str. 192–198; J. Ondráčková, *Contribution to the question concerning the rhythmical units in Czech*, Phonetica 8, 1962, str. 55–72; E. Habětínová, *K přízvukování předložkových spojení v mluvené češtině*, Slovo a slovesnost 28, 1966, str. 243–247; M. Hrabáková, dipl. práce na FFUJEP v Brně.

⁶ „Po této stránce bude třeba značně opravití důmyslné jinak výklady Ertlovy o českém přízvuku větém ve zpracování Gebauerovy Mluvnice české... Neboť Ertl o větém přízvuku jednotlivých slov v češtině tvrdí a v podrobnostech dokazuje jenom to, že závisí na důležitosti obsahu slov, o která jde, ve větě a ta že se řídí zpravidla jejich členskou platností větou“ (str. 80). *K dynamické linii české věty*, Časopis pro moderní filologii 17, 1931, str. 71–81.

⁷ V. Mathesius, *Čeština a obecný jazykozpyt*, Praha 1947, str. 252.

⁸ P. Janota, *K otázce měření dynamiky řeči*, Dis. práce fil. fak. UK, Praha 1949.

⁹ Šikmá čára znamená mezitaktovou hranici, dvě šikmé čáry signalizují pauzu a dvojtečka

Ve vratech/ stál/ ten/ domovník// a když/ viděl/ vycházet...

Ve vratech/ stál ten/ domovník// a: když viděl/ vycházet...

Potom teda/ jsem chtěl/ vyskočit...

Potom teda jsem/ chtěl/ vyskočit...

... že ten/ chlap byl/ vlastně/ dočista/ blázen...

... že ten chlap byl/ vlastně/ dočista/ blázen...

Dosud stále nevyřešenou otázkou zůstává podstata přízvuku. Pokud jde o hledisko akustické, snažíme se zjistit rozdíly v akustické kvalitě slabik, které subjekt klasifikuje jako slabiky přízvucné a nepřízvucné.¹⁰ Při výzkumu přihlížíme také k objasnění percepce různých stupňů přízvucnosti.¹¹

Všimněme si nyní blíže specifického postavení jednoslabičného slova¹² ve funkci taktové předrážky. Podle B. Hály¹³ se považuje za taktovou předrážku jednoslabičné slovo, většinou s krátkou samohláskou, na začátku nebo uvnitř výpovědi, jež je těsně časově následováno rytmickou jednotkou, s níž vytváří charakteristickou melodickou podobu. Nezbytným předpokladem vzniku taktové předrážky je pauza, která ji odděluje od předcházející rytmické jednotky. Že uvedený útvar, který se nazývá taktovou předrážkou, v češtině existuje, je celkem nesporné. Není však dosud jednoty v tom, zda máme považovat taktovou předrážku za samostatnou rytmickou jednotku specifického charakteru, nebo zda je součástí následující rytmické jednotky.¹⁴ Domníváme se, že je nutno uvažovat o rytmických jednotkách s taktovou předrážkou. Toto pojetí vyjadřuje závislost taktové předrážky na existenci následující rytmické jednotky. V této souvislosti jsme zjišťovali, zda je realizace taktové předrážky závislá také na charakteru této následující rytmické jednotky, tj. na její délce (počtu slabik), na její vnitřní struktuře (počtu, délce a gramatické kategorii slov) a na umístění taktů s taktovou předrážkou ve výpovědi. Při konfrontaci výskytu jednotlivých typů rytmických jednotek bez předrážky s frekvencí stejných typů rytmických jednotek po předrážce spolupracujeme s matematickými statistiky.

V 50 000 zkoumaných rytmických jednotkách jich bylo pouze 2212 s taktovou předrážkou (tj. pouze 4,42 %). Po taktové předrážce nejčastěji následovaly rytmické jednotky dvouslabičné a tříslabičné, což odpovídá jejich výrazně převyšujícímu výskytu. Pak následují rytmické jednotky čtyřslabičné a jednoslabičné. Pořadí rytmických jednotek v češtině podle počtu slabik tvoří sestupnou řadu, která je stejná pro rytmické jednotky bez taktové předrážky jako pro rytmické

označuje předcházející taktovou předrážku (viz pozn. 11). Uvedené doklady jsou z publikace K. Čapka *Povídky z druhé kapsy*, Praha 1958, str. 194, 195 a 246.

¹⁰ P. Janota užívá pro zjišťování složek akustického signálu relevantních pro vnímání slabiky jako přízvucné metody „analýza syntézou“ (viz pozn. 4). Některé výsledky akustické analýzy přízvucných a nepřízvucných slabik jsou uvedeny v článku *K analýze přízvucnosti, zvláště v češtině*, AUC, Slavica Pragensia 4, 1962, str. 81–88, a v připravovaném rukopise J. Ondráčkové.

¹¹ B. Hála a M. Sovák, *Hlas, řeč, sluch*, Praha 1962.

¹² Ve funkci taktové předrážky se může vyskytovat jednoslabičné slovo s neslabičnou předložkou.

¹³ Viz pozn. 11. Testy s auditivním hodnocením taktové předrážky uvádí Z. Palková, *Přízvuková předrážka z hlediska prozaického rytmu*, Slovo a slovesnost 27, 1966, str. 132–140.

¹⁴ „... v rytmické struktuře větného počátku v češtině se jeví charakteristická nechuť k linii vzestupné, projevující se jednak tím, že struktury sestupné jsou v rozhodné většině nad strukturami vzestupnými a že i struktury vzestupné se až na nepatrné výjimky omezují na typy, počínající se pouze jednou slabikou nepřízvucnou“ (str. 74). V. Mathesius, *K dynamické linii české věty*, Časopis pro moderní filologii 17, 1931, str. 71–81.

jednotky s taktovou předrážkou (u těchto rytmických jednotek bylo maximálně šest slabik): takty dvouslabičné, třislabičné, čtyřslabičné, jednoslabičné, pětislabičné, šestislabičné, sedmislabičné, osmislabičné a devítislabičné. Z 2212 taktových předrážek bylo zjištěno 41 % před rytmickou jednotkou dvouslabičnou, 33,5 % před rytmickou jednotkou třislabičnou, 15 % před rytmickou jednotkou čtyřslabičnou, 6 % před jednotkou jednoslabičnou, 4 % před pětislabičnou a 0,5 % před šestislabičnou. To odpovídá absolutnímu počtu, v němž se vyskytnou rytmické jednotky o daném počtu slabik. Naproti tomu relativní počet rytmických jednotek po taktové předrážce je největší u rytmických jednotek pětislabičných (5,4 % z 1620 taktů), pak následují rytmické jednotky šestislabičné (5,2 % z 269 taktů) a čtyřslabičné (4,9 % z 6652 taktů); ve stejném relativním poměru se vyskytnou dvouslabičné (4,6 % z 19 363 taktů) a třislabičné (4,6 % z 15 935 taktů) rytmické jednotky s taktovou předrážkou. Jak bylo možno očekávat, vyskytuje se po taktové předrážce relativně nejméně jednoslabičných rytmických jednotek (2,2 % z 6130 taktů). Důvod je zřejmě v tom, že dvě jednoslabičná slova tvoří velmi často dvouslabičný takt, který má v české próze největší frekvenci. Relativně největší počet pětislabičných a šestislabičných rytmických jednotek s taktovou předrážkou lze vysvětlit daleko menší pravděpodobností, že by předcházející jednoslabičné slovo, které tvoří taktovou předrážku, splynulo s následujícím taktém o pěti a více slabikách, než v případech, kdy po předrážce následují takty o méně než pěti slabikách.

Ve zkoumání materiálu jsou potenciální varianty taktů s předrážkami a bez předrážek, např.:

předrážka + jednosl. takt ... o kavalec// a: stál...	— dvousl. takt ... o kavalec/ a stál...
předrážka + dvousl. takt V tu: chvíli/ tam vrazil...	— třisl. takt V tu chvíli/ tam vrazil...
předrážka + třisl. takt ... vztekem// a: křičel už...	— čtyřsl. takt ... vztekem/ a křičel už...
předrážka + čtyřsl. takt ... ten: chlap rukovat...	— pětisl. takt ... ten chlap rukovat...
předrážka + pětisl. takt V tu: hodinu tedy/ byl...	— šestisl. takt V tu hodinu tedy/ byl...

S výsledky rozboru základního materiálu 50 000 rytmických jednotek podle individuálního členění souhlasí závěry získané při výzkumu rytmického členění podle poslechových testů, tj. podle zvukové realizace jedné osoby. Jako příklad uvádím rytmické členění výňatků z povídky K. Čapka¹⁵ v realizaci osoby EH podle poslechových testů JO a MČ. Úryvek člení JO na 840 a MČ na 801 rytmických jednotek. Ve funkci taktové předrážky se ve 42 případech uplatňovaly spojky, v 16 případech zájmena, ve dvou případech příslovce a v jednom případě sloveso

¹⁵ K. Čapek, *Čintamani a ptáci. Povídky z druhé kapsy*, Praha 1958. „Poslouchejte, nemyslete si, že krást je tak jednoduché...“ až do konce povídky.

a předložka.¹⁶ Potenciálnost rytmického členění se projevila v obou případech takto:

Délka rytmické jednotky	členění JO	MČ	(JO-MČ)
jednoslab.	126	79	+ 47
dvouslab.	327	323	+ 4
třislab.	273	273	—
čtyřslab.	95	102	— 7
pětislab.	17	20	— 3
šestislab.	2	4	— 2
	840	801	+ 39

Počet rytmických jednotek s taktovými předrážkami	JO	MČ
jednoslovná rytmická jednotka	33	22
dvouslovná rytmická jednotka	23	12
tříslovná rytmická jednotka	4	5
čtyřslovná rytmická jednotka	2	1
	62	40

¹⁶ J. Ondráčková, *Monosyllables in the rhythmical structure of the utterance (On the anacrusis in Czech)*, *Phonetica* 16, 1967, str. 1–13. V práci jsou uvedeny podrobné přehledy vnitřní struktury analyzovaných rytmických jednotek.

J. Jelínek, J. V. Bečka a M. Těšitelová, *Frekvence slov, slovních druhů a tvarů v českém jazyce*, Praha 1961.

ZUR POTENTIALITÄT DER RHYTHMISCHEN GLIEDERUNG IM TSCHECHISCHEN

Untersucht wurde die rhythmische Struktur am Material der tschechischen Prosa mit Rücksicht auf die akzentuelle Perzeption einsilbiger Wörter. Eine besondere Aufmerksamkeit wurde den rhythmischen Einheiten mit Auftakt (taktmäßigen Vorschlag) gewidmet. Beim Abhörtext der Tonrealisation einer Äußerung vom rhythmischen Standpunkt her dringt wahrscheinlich mit ungleicher Intensität das eigene Bewußtsein der rhythmischen Struktur einer gegebenen Sprache in die Perzeption des konkreten akustischen Signals ein. Im Bewußtsein des Benützers einer gegebenen Sprache sind die potentiellen, im Text einer Äußerung enthaltenen Gliederungsmöglichkeiten vorhanden, auch wenn sie konkret nicht ausgedrückt sind.